

УДК 343.98

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ МОДЕЛЮВАННЯ В УМОВАХ ЗМАГАЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ СЕРІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ

Гетьман Г. М.,

кандидат юридичних наук,
науковий співробітник
Науково-дослідного інституту
вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України

Анотація: у статті досліджуються питання можливості використання методу моделювання, в умовах змагального кримінального процесу, при розслідуванні серійних злочинів. Окремо приділено увагу питанню визначення поняття серійних злочинів. Окрім того автор розглядає окремі аспекти можливості використання психологічного профілювання при розслідуванні серійних злочинів.

Ключові слова: змагальний кримінальний процес, метод моделювання, серійні убивства, серійні злочини, психологічний профіль особи невідомого злочинця.

Аннотация: в статье исследуются вопросы возможности применения метода моделирования, в условиях состязательного уголовного процесса, при расследовании серийных преступлений. Отдельно внимание было уделено вопросу определения понятия серийных преступлений. В частности, рассматривает отдельные аспекты возможности использования психологического профилирования при расследовании серийных преступлений.

Ключевые слова: состязательный уголовный процесс, метод моделирования, серийные убийства, серийные преступления, психологический профиль личности неизвестного преступника.

Annotation: the article examines the possibility of using the modeling method in the conditions of adversarial criminal proceedings in the investigation of serial crimes. Special attention is paid to the definition of the concept of serial crimes. In addition, the author considers some aspects of the possibility of using psychological profiling in the investigation of serial crimes.

Key words: adversarial criminal process modelling approach, serial murder, serial crimes, the psychological personality profile of an unknown offender.

Розслідування серійних злочинів є доволі складним процесом у практичній діяльності слідчого, особливо в умовах змагального кримінального процесу. Взагалі, поняття «серійний злочин», викликає доволі багато дискусій як серед вітчизняних, так і закордонних дослідників. Це також ускладнює процес розслідування, оскільки слідчий у своїй практичній діяльності об'єднує злочини «у серії» лише на підставі своїх знань, здобутих за роки роботи у слідстві. Труднощі виникають у той момент, коли при вчиненні двох і більше злочинів постає необхідність виявити схожі ознаки, які можуть вказувати на те, що саме ці злочини було вчинено однією особою чи групою осіб. Особлива складність виникає тоді, коли продовжується «серія злочинів», які подібні за типовими ознаками, однак вчинені у різних обласних територіях (географічна ознака).

Метою даної статті є саме дослідження поняття «серійний злочин» та використання методу моделювання для виокремлення типових ознак такої категорії злочинів. Окремо, слід приділити увагу важливості моделювання та застосування психологічного профілю особи невідомого злочинця слідчим в умовах змагального кримінального процесу.

Тема розслідування серійних злочинів не втрачає свої актуальності. Це пов'язано з настанням небезпечних наслідків, значною кількістю жертв, особливо дітей. Так, останнім часом, на телебаченні та у соціальних мережах постійно розповсюджується інформація про зникнення дітей. Неспроможність органів поліції вчасно реагувати та належним чином розслідувати злочини такого виду, спонукає людей самостійно діяти у пошуку зниклих людей.

Необхідність розслідування серійних злочинів є актуальною темою для багатьох країн світу. Саме тому, не можна залишити поза увагою психологічний профіль особи невідомого злочинця, оскільки саме побудова психологічної моделі є основою розслідування серійних злочинів. У даному випадку мова йде про вчинення двох і більше злочинів, які характеризуються своєю схожістю та вказують на одну особу злочинця. У такому випадку виникає необхідність застосування методики психологічного профілювання, яка дозволяє визначити основні психологічні та фізичні особливості особи невідомого злочинця, значно звужити коло підозрюваних осіб та організувати цілеспрямований пошук конкретного злочинця.

Проте, слід приділити увагу, у даному випадку, що являє собою поняття «серійні злочини», які інколи називають багатоепізодними. Слід наголосити, що в онові поняття «багатоепізодність» лежить кількісний критерій.

Деякі вчені під серійними убивствами, вчиненими на підставі сексуальних мотивів, розуміють два і більше факти позбавлення життя [2, с. 4]. Інші, визначають ознаку серійності, як вчинення однією особою або групою осіб за попередньою домовленістю трьох та більше убивств (або посягання на убивство), що характеризуються однотипністю способів їх вчинення, а також єдністю та схожістю мотивів [6, с. 114].

Більшість вчених зосереджують свою увагу на *серійних убивствах*. На нашу думку, поняття «*серійні убивства*» занадто вузька категорія, оскільки серійність може мати місце у випадках викрадення людей, зокрема дітей, з метою торгівлі людьми на підставі різних мотивів. Тому, під серійними злочинами слід розуміти вчинення двох і більше злочинів певного виду, які схожі за типовими ознаками поведінки особи злочинця, враховуючи психологічні прояви особи злочинця, що можуть мати відображення у слідовій картині злочину.

Досліджуючи питання розслідування серійних злочинів слід зауважити, що під час проведення слідчих (розшукових) слідчий має використовувати метод моделювання та залучати спеціалістів з психології та психіатрії (в окремих випадках можливе залучення спеціалістів інших галузей знань), з метою встановлення особи невідомого злочинця. Особливої актуальності використання методу моделювання набуває в умовах діючого кримінального процесуального законодавства, яке базується на принципі змагальності.

Прийняття Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) у 2012 році сприяло закріпленню засади змагальності сторін та свободи в наданні сторонами кримінального провадження суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, яка передбачена п. 4 ч. 1 ст. 129 Конституції України. Сутність принципу змагальності, відповідно до ч. 1 та ч. 2 ст. 22 КПК України, полягає у самостійному обстоюванні стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів та рівності прав на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав. При цьому, «рівноправність сторін означає, що кожна з них користується однаковим обсягом процесуальних прав для здійснення своїх функцій і жодна із сторін не має перед судом переваг у доведенні переконливості своєї позиції» [7, с. 73].

Здебільшого принцип змагальності знаходить свою реалізацію на стадії судового розгляду кримінального провадження. Окрім того, чинний КПК України значно розширює права учасників кримінального провадження, які представляють сторону захисту. Однак, останнім часом були висловлені думки про те, що на стадії досудового слідства мають місце окремі елементи змагальності. Зокрема, такої точки зору дотримується М. А. Маркуш, підтримуючи погляди окремих процесуалістів [9, с. 64].

Виходячи із вищезазначеного можна зробити висновок про важливість використання методу моделювання під час становлення особи невідомого злочинця (побудова психологічного профілю особи невідомого злочинця) в умовах змагального кримінального процесу, який у подальшому може слугувати джерелом доказової інформації.

Поняття моделювання особи невідомого злочинця, або побудова психологічного профілю особи невідомого злочинця, є досить об'ємним та викликає багато дискусій серед учених. У даному випадку доцільно, певною мірою, зосередити увагу на терміні «особа злочинця». Так, в юридичній, зокрема в кримінальній психології, при розгляді соціально-психологічної характеристики особи злочинця використовується така категорія як «особа злочинця». М. І. Єнікеев указує, що особа злочинця – сукупність типологічних якостей індивіда, що обумовлюють вчинене ним злочинне діяння [4, с. 47]. На думку В. Ю. Шепітько що «особа злочинця – це соціально-психологічне поняття, яке охоплює сукупність типових психологічних і моральних якостей індивіда, що формуються внаслідок учинення злочинів. Особа злочинця охоплює цілу систему психологічних властивостей: спонування, установки, переконання, емоційні й вольові особливості тощо. Дослідження особи злочинця передбачає необхідність вивчення механізмів протиправної поведінки, мотивації різних видів злочинів, індивідуально-психологічних і соціальних чинників, ситуативних реакцій людини» [9, с. 549].

Зокрема, А. Ф. Зелінський зазначає, що особа злочинця – це сукупність психологічних та моральних характеристик, тією або іншою мірою типово властивих людям, винним у злочинній діяльності певного типу [5, с. 24]. Таким чином, розглядаючи поняття «особа злочинця», вчені виокремлюють типові ознаки злочинця, які, у свою чергу, утворюють класифікацію злочинних типів. В. Ю. Шепітько зазначив із цього приводу, що «у психології спостерігалися різні підходи до типізації особи злочинців (О. Г. Ковальов, Ч. Ломброзо, А. С. Петрова, В. Ф. Пирожков, С. В. Познишев та ін.). Дослідження особи злочинця передбачає виявлення типового, визначення критеріїв градації кримінальних типів, встановлення особливостей у кримінальних відносинах. Водночас слід говорити про формування особи злочинця стосовно типу злочинної діяльності (насиленницький тип, корисливий тип чи «білокомірцевий» тип особи злочинця тощо). При вивченні окремих категорій злочинців істотна увага приділялася насильницькому типу злочинця (хуліган, гвалтівник, убивця)» [9, с. 549].

Так, М. І. Єнікеев указує, що у типології особистостей злочинців слід розрізняти три градації: 1) загальний тип злочинця; 2) особа злочинця певної категорії; 3) особа злочинця певного виду. Ці градації співвідносяться між собою як загальне, особливе та одиничне» [4, с. 52]. Поряд із тим О. В. Александренко зазначила, що, наприклад, «аналіз загальних ознак серійних сексуальних убивств дозволив сформулювати більш ніж двадцять ознак, що відображають особливості цих злочинів, які можна визначити як такі, що найбільш переконливо характеризують розглядувані злочини» [1, с. 89].

Однак питання щодо моделювання особи невідомого при складенні психологічного профілю, при вчиненні серійних убивств, вимагають з'ясування того, які психологічні особливості особи повинен розкривати психологічний профіль для подальшого створення пошукової ідеальної моделі особи невідомого злочинця.

Моделювання особи невідомого злочинця при створенні психологічного профілю є складним процесом, який вимагає залучення спеціалістів, що володіють спеціальним знаннями з криміналістики, юридичної, кримінальної та загальної психології. Вчені, які досліджували проблеми профілювання, виокремлюють два види профілю: 1) індуктивний та 2) дедуктивний [3, с. 22]. Джерелами індуктивного профілю є: 1) офіційне та неофіційне вивчення відомих злочинців, що тримаються під вартою, а також клінічні дослідження; 2) практичний досвід, із якого спеціаліст зі складення профілю одержує окремі, іноді досить оригінальні відомості; 3) засоби масової інформації, в тому числі найбільш популярні, – іншими словами, процес моделювання поведінки злочинця, місця злочину і жертв на основі відомих поведінкових й емоційних ознак, що виявлені у інших злочинців, на інших місця злочинів і/або у

жертв. За допомогою таких узагальнень можливо точно передбачити деякі елементи злочинної поведінки, однак такі відомості можуть бути недостатньо логічними, послідовними та надійними. При складенні індуктивного (криміналістичного) профілю враховуються певні особливості:

- 1) невеликі групи відомих злочинців, що вчиняють такі ж самі злочини, як невідомі злочинці, мають схожі характеристики, які можуть бути використані відносно відомих злочинців при синтезі інформації;
- 2) злочинці, які вчинили злочини раніше, існують у тому самому культурному середовищі, що й нинішні злочинці, оскільки вони перебувають під впливом того самого оточуючого середовища і мають подібну мотивацію;
- 3) поведінку людини можна передбачити на основі первинного статистичного аналізу наявних характеристик;
- 4) поведінка й мотиви не змінюються з часом, тобто є статистичними, передбачуваними явищами;
- 5) до кола спеціалістів зі складення індуктивного профілю можуть входити: профайлери й колишні профайлери правоохоронних органів; судові психологи та судові психіатри, які спеціалізуються на клінічних дослідженнях; криміналісти (такі категорії спеціалістів не обов'язково повинні мати підготовку у сфері кримінальної психології або патопсихології, а також можуть не мати досвіду розслідування серійних насильницьких злочинів).

Модель складення дедуктивного профілю – це процес інтерпретації доказів з урахуванням таких деталей, як фотографії місця події, результати розтину трупа, а також ретельне вивчення жертв конкретного злочинця з метою відновлення специфічної моделі його поведінки на місці злочину, з якої можливо вивести психологічні риси злочинця, його демографічні ознаки, емоційний стан, мотиви. Дедуктивний профіль складається на основі аналізу матеріалів і відновлення моделі поведінки одного злочинця на місці вчинення злочину. Після відтворення моделі поведінки злочинця аналізуються деталі, особливості місця злочину і характеристики жертви. На основі даних, отриманих методом дедукції, складається профіль, що включає характеристики особи, яка могла вчинити цей злочин. Процес складення дедуктивного профілю найбільш точно можна назвати «Аналізом поведінкових ознак», і цей процес залежить від здібностей аналітика розпізнати поведінкові моделі злочинця і вивести з них ті, які мали місце при вчиненні злочину. Емоційний стан злочинця, індивідуальна модель поведінки під час чинення злочину виводяться лише із даних про місце злочину та вивчення жертв. Складення дедуктивного профілю вимагає спеціальної підготовки та навичок у галузі криміналістики, відтворення місця події, судової медицини. Крім того, застосування цього методу дозволяє встановити спосіб дії злочинця, що є важливим у встановленні зв'язку між декількома вчиненими злочинами. Дедуктивний метод складення профілю дозволяє також виокремити почерк злочинця. На відміну від способу дії, почерк злочинця є сукупністю поведінкових дій, які не є необхідними для вчинення злочину. Почерк складається із відмінних особистісних ідентифікаторів злочинця, що обумовлюють його поведінку на місці злочину. Такими значущими ідентифікаторами можуть бути: 1) специфічні особливості сексуального насильства над жертвою; 2) наявність специфічних вузлів, якими зв'язана жертва; 3) подібність у виборі жертв для вчинення злочину; 4) сліди ритуальних дій, нанесення ран та тілесних ушкоджень [3, с. 22 – 28].

Таким чином, можна зробити висновок, що під час розслідування серійних злочинів, застосовуючи метод моделювання особи невідомого злочинця, психологічний профіль має бути побудований на основі таких положень:

- 1) серійний злочинець діє виходячи із власних мотивів;
- 2) кожен злочин, у ланці серії злочинів, необхідно розслідувати окремо з виокремленням мотивації і поведінкових особливостей особи злочинця;
- 3) об'єднати, на підставі загальних рис окремих злочинів мотивацію злочинця в єдиний мотив, яким керується злочинець;
- 4) поведінка кожної людини є індивідуальною і формується у часі та просторі під впливом біологічних, соціальних та політичних факторів;
- 5) способи вчинення злочину можуть видозмінюватися (еволюціонувати) у часі під час вчинення нових злочинів («ріст» та становлення злочинця);
- 6) злочинець може керуватися декількома мотивами у момент вчинення злочинів.

Зазначимо що моделювання особи невідомого злочинця під час складення психологічного профілю, у ході розслідування серійних злочинів, зумовлюється такими обставинами:

- 1) вид вчиненого злочину;
- 2) наявність слідів, які можуть вказувати на психічний та/або психологічний стан особи злочинця. Зокрема, на психічні вади злочинця або психічні відхилення від норми;
- 3) неможливість встановити особу невідомого злочинця за виявленими на місці злочину та (або) на місці події речовими доказами.

Таким чином, створення в процесі аналізу інформації психологічного профілю особи невідомого злочинця, при розслідуванні серійних злочинів, сприяє: а) визначенню його психологічного й емоційного стану при вчиненні злочину, тобто поза його буденним життям, що дозволяє прогнозувати можливу поведінку цієї особи в умовах реального існування в соціумі; б) можливою прогнозуванню подальших дій невідомого злочинця, що охоплює уяву про те, як він буде діяти, через який проміжок часу після вчинення попереднього злочину може вчинити наступний, у який час доби, яке знаряддя злочину обере, де буде «полювати» на жертву, її типаж, вік, стать, територіальне місце вчинення злочину, спосіб пересування, маскуванню або знищення слідів злочину; в) наданню в розпорядження слідчого інформацію орієнтуючого змісту, що є своєрідним керівництвом для нього під час встановлення особи невідомого злочинця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александренко Е. В. Анализ особенностей совершения и расследования преступлений серийных сексуальных убийств / Е. В. Александренко // Криміналістичний вісник. – 2010. – № 2. – С. 88–96.
2. Антонян Ю. М., Верещагин В. А. Потапов С. А., Шостакович Б. В. Серийные сексуальные убийства. Учеб. пособ. – М. : Щит-М, 1997. – 202 с.